

**SLAVONIJA - SOCIODEMOGRAFSKI
PROBLEMI/IZAZOVI**

Slavonija - sociodemografski problemi/izazovi

Izdavač:

Institut za migracije i narodnosti

Za izdavača:

dr. sc. Zlatko Šram

Urednici:

dr. sc. Dragutin Babić, dr. sc. Filip Škiljan

Recenzenti:

dr. sc. Ivan Lajić, dr. sc. Krešimir Regan

Lektura i korektura:

Lada Ledić

Grafičko oblikovanje:

Grafocentar d.o.o.

Tisak:

Grafocentar d.o.o.

Naklada:

300 komada

ISBN 978 - 953 - 6028 - 31 - 3

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu broj brojem 871406.

ŽIDOVI U SLAVONIJI

Uvod

Novija hrvatska historiografija sve više pozornosti posvećuje povijesti nacionalnih manjina s obzirom na njihovu ulogu u hrvatskome političkom, društvenom i kulturnome životu. Mnogi su se autori bavili nacionalnim manjinama objavljujući radove i monografije o određenom segmentu te problematike ili sustavno istražujući pojedine manjine. U suvremenoj hrvatskoj historiografiji nije svim manjinama pridavana jednaka istraživačka pozornost, tako su srpska, židovska ili primjerice njemačka manjina znatno bolje istražene negoli ostale. S jedne strane, uzrok toj činjenici valja tražiti u broju i teritorijalnoj rasprostranjenosti pojedine manjine, a s druge strane, u utjecaju pojedine manjine na kreiranje političkoga, društvenoga, kulturnoga ili gospodarskoga života. Kao što je rečeno, židovska je manjina na samome vrhu interesa hrvatske historiografije posvećene manjinama, što je rezultiralo brojnim radovima koji se bave njihovom poviješću od prvih vijesti pa sve do stradanja za vrijeme holokausta.¹ U pregledu radova o Židovima u Hrvatskoj,

¹ Općeniti pregled radova o Židovima u Hrvatskoj; *Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd, 1969.; *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988.; Zbornik radova *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998.; *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Zbornik radova, Zagreb, 1996.; Mirjana GROSS: Ravnopravnost bez jednakovrijednosti, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb 1998., 106.-126.; Melita ŠVOB: Migracije i promjene u židovskoj populaciji, *Migracijske teme*, 11., 3.-4., Zagreb, 1995., 231.-289.; ISTA: *Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997.; ISTA: *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice / Jews in Croatia – Jewish communities*, 1-2. Zagreb, 2004.; ISTA: *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2011.; Ljiljana DOBROVŠAK: *Židovi u hrvatskim zemljama 1848./1849., Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 30., 1997., 77.-89.; ISTA: *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894. – 1899.)* (neobjavljen magistarski rad), Zagreb, 2003.; ISTA: *Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37., Zagreb, 2005., 125-143; ISTA: „Privremena prisutnost” Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, 29, Zagreb, 2005., 167-189; ISTA: *Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903. – 1904.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 37., 3., Zagreb, 2005., 635-652; ISTA: *Odjeci Dreyfusove afere u Hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.*, *Historijski zbornik*, 60., Zagreb, 2007., 129-159; ISTA: *Razvoj židovskih zajednica*

posebno mjesto pripada židovskim zajednicama u Slavoniji (i Srijemu). Možemo reći da su se slavonske židovske zajednice nešto više istraživale od zajednica u drugim dijelovima Hrvatske. To i ne iznenađuje ako se uzme u obzir podatak da je prije izbijanja Drugoga svjetskog rata bilo 40-ak židovskih zajednica na širem prostoru Hrvatske (uključujući i Srijem), a od toga više od polovice nalazilo se u Slavoniji. Iako nemaju sve židovske zajednice u Slavoniji svoje monografije, o većini se ipak pisalo, pa makar i fragmentarno.² Razlozi zbog kojih neke židovske zajednice nisu istraživane raznoliki su, jedan od važnijih je današnja rascjepkanost Srijema između Hrvatske i Srbije, kao i gotovo nepostojanje navedenih manjina na tim prostorima.

Prije negoli se krene u analizu brojčanog stanja Židova u Slavoniji, trebalo bi istaknuti tadašnju upravnu i političku rascijepanost Slavonije i Srijema. Na-

u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783. – 1873.) (neobjavljena doktorska disertacija), Zagreb, 2007.; ISTA: Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857. godine, *Historijski zbornik*, 63., 1., Zagreb, 2010., 117-133. Ivo GOLDSTEIN i Slavko Goldstein: *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001; ISTI: Židovi u Zagrebu 1918. – 1941. Zagreb, 2004.; Židovi na Gradecu od 14. stoljeća do 1848., *Zagrebački Gradec 1242. – 1850.*, Zagreb, 1994.; Bernard STULLI: *Židovi u Dubrovniku (Jews in Dubrovnik)*, Zagreb 1989.; Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, 2000.; Duško KEČKEMET: *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971., Milivoj DRETAR, *Židovi u ludbreškom kraju, povijesno-demografski prilozi*, Ludbreg, 2010.; Mladen MEDAR, Prilog istraživanju povijesti Židova u Bjelovaru, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački rad u Bjelovaru*, 1., Zagreb – Bjelovar, 2007.; Ivan PEKLIĆ, Crstice iz života Židova u Križevcima, *Cris*, VII., br.1./2005.; Magdalena LONČARIĆ, *Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*, Varaždin, 2003.; *Židovi u Koprivnici*, katalog izložbe, Muzej grada Koprivnice, 2005. Vladimir KALŠAN, *Židovi u Međimurju*, Čakovec, 2006.; *Židovski Zagreb, kulturno-povijesni vodič*, Snješka Knežević i Aleksander Laslo, Zagreb, 2011.; Renée, WEISZ-MALEČEK, *Židovi u Križevcima*, Zagreb, 2012.

² Dio radova o Židovima u Slavoniji i Srijemu; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE: *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Slavonski Brod – Osijek – Cerna 2005.; ISTA, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek, 2006.; ISTA: Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća, *Osječki zbornik*, 28(2007), 161.-170.; Tomo ŠALIC: *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Zagreb, 2002.; Alen BUDAJ: *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb, 2007.; Vjekoslav ŽUGAJ, *Židovi novogradiškoga kraja*, Zagreb, 2001.; Željko WEISS, *Židovi Virovitice i okolice 1790. – 2011.*, Virovitica, 2011.; VILIM ČURŽIK, Židovi na području Valpovštine, *Valpovački godišnjak*, br. 9., Valpovo, lipanj, 2004., 70.-80.; Stjepan NAJMAN, Valpovačka sinagoga, *Valpovački godišnjak*, br. 9., Valpovo, lipanj, 2004., 81.-82. Zvonimir BRDARIĆ, *Židovi u Našicama*, Našice, 1996.; *Židovi u našičkom kraju, Zbornik radova*, Našice, 2011.; Stribor UZELAC SCHWENDEMANN, *Židovski Brod*, Slavonski Brod, 2011.; Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremlu u XVIII. i prvjoj polovini XIX. veka*, knjiga 14., SANU, Beograd., 1989.; ISTI, Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj Vojnoj Granici (XVIII-XIX vek), *Istraživanja*, VII., Novi Sad, 1979., 467.-506.; Jovanka DRAŽIĆ, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica, 1998.; ISTA, Jevrejsko groblje u Šidu, *Zbornik Muzeja Srema*, 4., Sremska Mitrovica, 2000., 183.-198.; Danilo FOGEL, *Jevrejska zajednica u Zemunu, Hronika (1739. – 1945.)*, Zemun, 2002.; Ljiljana DOBROVŠAK, Židovi u Vukovaru i okolici, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Zbornici, knjiga 33., ured. Dražen Živić i Ivana Žebec, Zagreb – Vukovar, 2007., 213.-245.; ISTA, Put do sinagoge, *Slavonija, Baranja i Srijem*, katalog izložbe, Zagreb, 2009., 417.-423.; ISTA, Židovi i Nijemci u Srijemu do 1918. godine, *Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik radova, Nijemci, 2012., 40.-68.; ISTA, *Židovi u Osijeku, od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek, 2013.; Melita ŠVOB, Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima), *Migracije u Hrvatskoj, regionalni pristup*, ured. Ivan Lajić, Zagreb, 1998., 171.-208.

kon što je ovo područje oslobođeno od Osmanlija, provela se organizacija nove uprave. Karlovačkim mirom (1699.) granica između Osmanskog Carstva i Hrvatske bila je Una, Sava i Dunav, s izuzetkom istočnog Srijema (Ruma, Mitrovica, Zemun i druge utvrde) koji je pripojen mirom u Požarevcu 1718. godine. Iako se očekivalo da će oslobođeni krajevi biti pripojeni Hrvatskoj, to se nije odmah dogodilo. Prvo su na oslobođenom dijelu Slavonije 1702. osnovane dvije nove krajine: Posavska i Podunavska krajina. Banska je krajina proširena 1703. od Kupe na Unu, a oslobođena Lika i Krbava 1712. potpale su pod Karlovački generalat, dok je Varaždinski zadržao svoje nekadašnje područje. Preostali dio Slavonije koji nije ušao u Vojnu krajinu, u administrativnom smislu je nakon 1732. podijeljen na četiri distrikta: Viroviticu, Požegu, Valpovo i Osijek s dva grada – Požegom i Osijekom. Nedugo zatim 1745. godine obnovljene su slavonske županije; Požeška sa sjedištem u Požegi, Virovitička sa sjedištem u Osijeku i Srijemska sa sjedištem u Vukovaru. U zakonodavnom i upravnom smislu bile su podvrgnute Hrvatskom saboru i banu. U vremenu od 1737. do 1751. preuređuje se Vojna krajina, ukidaju se kapetanije i osnivaju pukovnije. Na području Slavonije od 1747. Slavonsku vojnu krajinu činile su brodska, gradiška i petrovaradinska pukovnija. Sredinom 18. stoljeća završena je teritorijalna podjela Hrvatske i Slavonije koja se neće bitno izmijeniti sve do kraja 19. stoljeća izuzevši manje promjene u vrijeme Josipa II. (Ugarsku je podijelio na 10 okružja, a hrvatsko-slavonske županije uključene su u zagrebačko i pečujsko okružje, s time da su slavonske županije (Virovitička i Srijemska) pripale pečujskom okružju) i francuske vladavine početkom 19. stoljeća. Smrću Josipa II. ukida se podjela na okružja i ponovno uvodi županijski sustav. Godine 1848. civilnu Hrvatsku i Slavoniju čini šest županija, od kojih su tri hrvatske i tri slavonske: Virovitička, Srijemska i Požeška. Slavonske županije odvojene su od hrvatskih đurđevačko-križevačkom pukovnijom. Proglašenjem Srpske Vojvodine 1848. nastupile su nove teritorijalne promjene u Slavoniji jer su Srpskoj Vojvodini pripojeni kotari Ruma, Irig i Ilok, koji su do tada bili u sastavu Srijemske županije, što će kasnije imati dalekosežne posljedice. Nakon izdvajanja triju srijemskih kotara raspala se Srijemska županija, a vukovarski je kotar pripojen Virovitičkoj županiji. Tako je civilna Hrvatska i Slavonija svedena na pet županija. Godine 1850. civilna Hrvatska i Slavonija podijeljene su na šest županija: Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Požešku i Osječku. Virovitička se više nije tako zvala, nego je prema sjedištu proglašena Osječkom. Osječkoj je županiji raspadom Srijemske županije pripojen vukovarski kotar. Manje su promjene nastupile 1854. jer je civilna Hrvatska i Slavonija podijeljena ponovno na pet županija budući da se Križevačka županija spojila s Varaždinskom. Srijemska će županija biti obnovljena tek nakon vraćanja ustavnog stanja

1860., kada je ukinuta Srpska Vojvodina, a time su vraćeni srijemski kotari u obnovljenu županiju. Tom novom upravno-političkom promjenom iz 1861. umjesto dotadašnjih pet ponovno je uspostavljeno sedam županija. Ponovno je obnovljena, i to u granicama iz 1848., Srijemska županija čije se središte ponovno našlo u Vukovaru. Osječka se ponovno počela nazivati Virovitičkom županijom iako joj je sjedište bilo u Osijeku. Nakon djelomičnog razvojačenja Vojne krajine nastupile su ponovno neke teritorijalne promjene jer se 1875. povećao broj županija te ih je sada bilo osam, a i prihvaćeno je utemeljenje podžupanija kojih je bilo dvadeset. Slavonija je i nadalje bila podijeljena na tri županije, s time da su požeška i pakračka podžupanija bile u Požeškoj županiji, virovitička, osječka i đakovačka u Virovitičkoj županiji i vukovarska i rumska u Srijemskoj županiji. Kada je 1883. konačno sjedinjena Vojna krajina s Hrvatskom, promijenile su se i unutarnje granice županija te definirale i vanjske hrvatske granice. Od Požeške županije odvojen je kotar Kutina i dodijeljen Bjelovarsko-križevačkoj županiji, a Požeška je dobila gradišku i jedan dio brodske pukovnije. Godine 1881. čitava petrovaradinska pukovnija priključena je Hrvatskoj te je stvoren petrovaradinski okrug, a time su Petrovaradin, Mitrovica, Stara Pazova, Zemun i Karlovci pripali Srijemskoj županiji, kao i drugi dio brodske pukovnije, tj. kotari Vinkovci i Županja. Godine 1886. došlo je do nove promjene te je uspostavljeno osam županija. Od županijske uprave djelomično su bili izuzeti municipalni gradovi: Mitrovica, Srijemski Karlovci i Petrovaradin, dok je Zemun u potpunosti bio izuzet iz županijske uprave i podređen Zemaljskoj vladi u Zagrebu. Takav županijski ustroj djelovao je do 1918. godine. Dana 1. prosinca 1918. proglašena je Kraljevina SHS, no njezine su granice prema susjedima bile utvrđene tek 1919. i 1920. pa je zbog toga prvi upravno-teritorijalni ustroj ozakonjen 1922. godine kada je zemlja podijeljena na 33 oblasti. Na području nekadašnje Slavonije nalazile su se osječka i srijemska oblast sa sjedištem u Vukovaru. Korjenita reforma upravno-teritorijalnog ustroja uslijedila je 1929. kada su osnovane banovine, od kojih su dvije, Savska i Primorska, obuhvaćale hrvatsko područje, ali sada s već znatnim odstupanjima u odnosu na ranije hrvatske povijesne granice. Savska se banovina približno podudarala s nekadašnjom Hrvatskom – Slavonijom, ali joj je bilo izuzeto područje cijeloga Srijema, koje je uključeno dijelom u Drinsku banovinu (sjedište u Sarajevu), a dijelom u Dunavsku banovinu (sjedište u Novom Sadu), a Zemun se pripojio Beogradu. Banovinski ustroj nije poštivao povijesne granice i naznačio je konture velike Srbije. Do značajnijih promjena došlo je i 1931. kada je korigirana istočna granica Savske banovine jer su joj priključeni kotari Vinkovci, Vukovar i Županja. Posljednje promjene prije izbijanja Drugoga svjetskog rata i sloma Kraljevine Jugoslavije nastale su nakon sporazuma Cvetković – Maček 1939. godine. Tada je osnovana Banovina

Hrvatska, a njezino je područje obuhvaćalo Savsku i Primorsku banovinu kao i srezove Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Banovini su pripala dva srijemska kotara, no dobar dio Srijema (uz Baranju) ostao je i nadalje izvan hrvatskih granica. Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske 1941. ponovno se mijenjaju vanjske i unutarnje granice. Područje NDH uz razne teritorijalne ustupke (dijelovi hrvatskoga primorja pripali su Italiji) obuhvatilo je povijesnu Hrvatsku i Slavoniju, dio Dalmacije te cijelu Bosnu i Hercegovinu. NDH je bila podijeljena na 22 velike župe. Ovakav ustroj nije bio dugoga vijeka jer slomom NDH nastaje nova upravno-teritorijalna organizacija. Nakon Drugoga svjetskog rata Slavonija je uglavnom zadržala granice koje se mogu poistovjetiti s povijesnim pojmom Slavonije, samo su te granice od 1945. do 1947. bile zapadnije no što je bilo uobičajeno, dočim je rubno područje Slavonije, odnosno istočni dio Srijema, izuzeto iz Hrvatske i postalo dijelom prvo Vojvodine, a danas Srbije. Iako danas istočni dio Srijema nije u Hrvatskoj, u ovom radu u povijesnom pregledu židovskih zajednica u Slavoniji i Srijemu analiziraju se Židovi i u Srijemu (Petrovaradin, Srijemski Karlovci, Zemun, Srijemska Mitrovica, Šid, Irig i Ruma) budući da su dugogodišnje povijesne spone vezale srijemske židovske općine s ostatkom Hrvatske bez obzira na današnje državne granice.

Židovi u Slavoniji od prvih doseljavanja pa sve do kraja Prvoga svjetskog rata

Židovi su se na prostor današnje Slavonije doselili već u antičko doba, krajem 2. i početkom 3. stoljeća, o čemu svjedoči fragment ploče iz doba vladanja cara Septimija Severa i njegova nasljednika Karakale, na kojoj se spominje židovska sinagoga u *Mursi* (danas Osijek). O njima se gube sve vijesti tijekom srednjega vijeka, od 10. do 15. stoljeća, iako se zna da su boravili u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (Gradecu), Dalmaciji (Dubrovnik, Split, Zadar...) i Slavoniji (u Kutjevu, u cistercitskom samostanu 1467. pokršten je Židov Koloman). Što se tiče prisutnosti Židova u doba osmanske vladavine Slavonijom, zasad još nije pronađen dokument koji bi potvrdio da su bili tamo nastanjeni, no to ne znači da ih nije bilo. Vjerojatno su prolazili Slavonijom kao trgovci ili kao izbjeglice na svojem proputovanju Osmanskim Carstvom prema Budimu gdje je djelovala ugledna židovska zajednica, ili obrnuto.

Prve vijesti o Židovima na prostoru Slavonije potječu tek s kraja 17. i početka 18. stoljeća. Nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija Židovi dolaze prvo kao zarobljenici te pregovarači, a nakon toga kao dobavljači

streljiva i živežnih namirnica za carsku vojsku. Prvi dokumenti u kojima je riječ o Židovima u Slavoniji dolaze iz Osijeka, u blizini kojega je bio osnovan zarobljenički logor u koji su dovedeni zarobljeni Židovi iz Budima i Beograda (1687.), a značajan je i popis trgovaca s carinarnice u Vesprimu iz 1692. u kojem se spominje *Marcus Jud von Esseckh*, židovski trgovac iz Osijeka. Zbog očitog pokušaja pojedinih židovskih trgovaca da se nasele u Hrvatskoj, Ugarski sabor, na poticaj Hrvatskog sabora, donio je zakonski članak 19./1729. kojim je potvrdio već raniju zabranu njihova naseljavanja u zemljama hrvatskog kraljevstva. Budući da je spomenuti zakonski članak bio vrlo nedorečen, omogućeno je hrvatskim i slavonskim gradovima, ali i županijama, da po vlastitom nahođenju odluče hoće li dopustiti Židovima „privremena” zadržavanja i trgovinu od nekoliko dana. Daljnje zakonsko ograničavanje dolaska Židova, provelo se 1745. godine kada je došlo do razgraničenja vojničkog od civilnog područja u Slavoniji. Nakon podjele na vojnički i civilni dio, u civilnom dijelu počela se primjenjivati odluka o zabrani doseljavanja Židova, ali ni to nije priječilo Židove da povremeno dolaze na sajmove u Požešku (Požegu, Cernik) i Srijemsku županiju (Vukovar). Stalna nazočnost židovskih trgovaca i obitelji zabilježena je tek krajem 18. stoljeća, s iznimkom dviju obitelji koje su od Marije Terezije dobile dopuštenje da se privremeno nasele u osječkom Donjem gradu (od 1746. do 1753.) i onih židovskih obitelji koje su s posebnim kraljevim dozvolama naseljavale u Slavonskoj vojnoj krajini gradove Zemun i Petrovaradin. U Petrovaradinu su se prvi privilegirani Židovi nastanili početkom 18. stoljeća (1704.), a u Zemunu je 1746. među prvima osnovana židovska općina, iduće godine (1747.) utemeljeno je groblje, a 1755. godine podignuta sinagoga kada je osnovana i škola.

Od sredine 18. stoljeća do Patenta Josipa II. (1780. – 1790.) Židovi su u civilnu Slavoniju dolazili povremeno, prolazili su njome i trgovali bez dozvole naseljavanja. Veliki korak prema stalnom boravku učinio je Patent *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* Josipa II. koji je izdan 1783. i kojim je omogućeno trajno naseljavanje u civilni dio. Od 1783. godine može se pratiti kontinuirani razvoj židovskih zajednica u Slavoniji. Židovi prvo dolaze na teritorij Požeške županije (posjed Pleternica – Kutjevo) gdje je naseljen prvi Židov Adam Hirschl 1784., a godinu nakon doseljavaju se i prve židovske obitelji u ostale dijelove Slavonije: u Daruvar 1787., u Našice, Vukovar, Đakovo, Pakrac i Osijek prije 1790. godine, u Viroviticu oko 1790. godine. Na dijelu Slavonske krajine, izdvojene pod neposrednu upravu Beča, sve do 60-ih godina 19. stoljeća nije bilo stalno nastanjenih Židova, s iznimkom onih Židova koji su s posebnim dopuštanjem i pod nadzorom dolazili trgovati u Krajinu (najbolji je primjer za to stalna prisutnost židovskih trgovaca u Brod-

skoj pukovnji) te onih u Zemunu i Petrovaradinu.

Nedugo nakon odobrenja da se smiju doseljavati, prvi popis koji je proveden za Josipa II. iz 1785./1787. pokazuje da je u Hrvatskoj živjelo 18 židovskih obitelji sa 111 članova. U Požeškoj županiji živjele su dvije obitelji s 12 članova, u Virovitičkoj tri obitelji sa 17 članova. U Srijemskoj županiji prema ovom popisu nije bilo naseljenih Židova. Budući da do četrdesetih, pedesetih godina 19. st. nije bilo preciznih popisa, broj Židova u Slavoniji možemo izvoditi iz popisa tolerancijske takse koji su se provodili u Monarhiji od 1749. do 1843. godine (u Hrvatskoj i Slavoniji provodili su se od 1783. do 1843. godine, op. a.). Iako nisu baš precizni jer ne popisuju sve prisutne Židove po županijama, donekle nam pružaju informacije o mogućem broju Židova u Slavoniji. Prateći tolerancijske popise, desetak godina nakon Patenta (oko 1799.) u Slavoniji živi oko 250 Židova, najviše u Virovitičkoj županiji, njih 184. Svaki sljedeći tolerancijski popis do zadnjeg iz 1843. pokazuje stalni porast židovskog stanovništva u svim slavonskim županijama i gradovima. Tako se pretpostavlja da je između 1830. i 1835. u Hrvatskoj živjelo više od 1610 Židova. U Požeškoj je županiji živjelo 225 Židova, 352 u Srijemskoj i 321 u Virovitičkoj. Popis iz 1839./1840. pokazuje vidljiv porast židovskog stanovništva. Prema njemu je u Hrvatskoj stalno naseljeno 2100 Židova. U Požeškoj ih je županiji bilo 223, u Srijemskoj 80, Virovitičkoj 472, a u Slavonskoj vojnoj krajini 290 (Zemun i Petrovaradin). I ovaj popis, kao i prethodni, ne pruža sasvim pouzdane podatke.

Židovske obitelji koje su dolazile u Slavoniju do pedesetih godina 19. st. po podrijetlu su u većini slučajeva bile iz susjednih ugarskih županija (Zale, Tolnavske, Šopronske, Baranje, Bačke i Torontalske), međutim, bilo je i onih koje su dolazile iz Češke, Moravske, Austrije i udaljene Galicije. Zbog privilegija slobodnih kraljevskih gradova u kojima se traži da Židovi ne mogu doseljavati u njih, oni se prvo naseljavaju po slavonskim selima, a od tridesetih godina 19. stoljeća sve više prelaze u gradove (Vukovar, Osijek, Đakovo, Našice, Požega, Pakrac...). Tada počinju osnivati i svoje društveno-vjerske zajednice (heb. *kehila*, *kahal*). One su nastajale spontano radi organizacije vjerskog, ali i svakidašnjeg života. Budući da do 1846. nije bilo regulacije njihove djelatnosti, osim što su se članovi trebali prijaviti kod lokalnih vlasti, ne postoje pouzdani podatci kada je koja židovska općina u Slavoniji osnovana i je li uopće postojala. Možemo pretpostaviti da je prva vjerska zajednica u Slavoniji djelovala u Alagincima, koji su bili središnje mjesto Židova Požeške županije i u kojima je oko 1820. djelovao rabin Salamon Krakauer. Tridesetih godina 19. st. počela je organizirano djelovati i židovska zajednica u Vukovaru premda se oko njezine godine osnutka mišljenja razilaze. Neki, naime, smatraju

da je osnovana 1832., a neki 1837. godine. U Osijeku je oko 1840. stvoreno „molitveno društvo“, a općina je osnovana između 1845. i 1849. godine kada je sastavljen prvi zapisnik. Uz općine bile su organizirane i popratne organizacije. U prvom redu to je bilo dobrotvorno društvo *Hevra Kadiša* (sveto društvo) koje je unajmljivalo ili kupovalo zemljište za groblje, brinulo se oko pogreba i pružalo pomoć i usluge u svakodnevnom društvenom i vjerskom životu. Uz *Hevru Kadišu* osnivale su i druge institucije, kao što je konfesionalna škola *Talmud Tora*, društva za pomaganje udovicama i siromašnoj djeci, košer kuhinja te obredna kupališta. Prva privatna židovska škola osnovana je u Zemunu, a u ostalim slavonskim mjestima škole su osnovane tek nakon 1850. godine. Vjerski život zajednice vodio je rabin, a ako židovska zajednica nije mogla uzdržavati rabina, njegovu je ulogu preuzimao kantor (predmolitelj) ili šahter (obredni koljač). Osim Salamona Krakauera, jedinog po imenu poznatog rabina, koji je Židove u Požeškoj županiji vodio od 1820. do 1834., u ostalim židovskim zajednicama u Slavoniji njihova imena zasad se ne znaju. Neke su židovske zajednice u Slavoniji uspjele utemeljiti i prve molitvene domove (sinagoge). Budući da Židovi u prvoj polovici 19. stoljeća nisu smjeli biti vlasnici nekretnina, molitvene su prostorije imali u unajmljenim kućama i stanovima (npr. jedna prostorija (soba) u Osijeku u Školskoj ulici), a prva izvorno građena sinagoga u Slavoniji podignuta je u Vukovaru 1845. godine.

Tridesetih godina 19. stoljeća ugarsko židovstvo (pod koje spada i slavonsko) zahvatio je prosvjetiteljski pokret *Haskala*, koji je pokrenut u njemačkim židovskim krugovima i koji je zagovarao vjerske reforme i modernizaciju unutar židovstva. Ubrzo su se unutar židovstva stvorile dvije struje, jedna koja je bila za reforme (reformisti ili neolozi), i druga koja se tome protivila (ortodoksnici ili starovjerci). Iako daleko od samoga središta događanja, slavonski Židovi, kao i svi ostali unutar Ugarske, priklonili su se jednoj od struja. Poslije će među slavonskim židovstvom prevladati reformisti, s izuzetkom ortodoksnih zajednica u Zemunu, Iloku i Vukovaru.

Broj Židova u Ugarskoj tridesetih godina 19. stoljeća popeo se na više od 205 631, uslijed čega su pokrenuti koraci prema emancipaciji. Tako je četrdesetih godina 19. stoljeća, na inicijativu ugarskih političara, na Ugarskom saboru izglasan zakonski članak 29./1840. (*De Israelitis*) koji je na snazi bio i u Hrvatskoj i Slavoniji. Zakon je, osim brojnih olakšica, Židovima omogućio pokretanje tvornica, bavljenje trgovinom i svim obrtima, djelomično kupovanje nekretnina, pohađanje svjetovnih i konfesionalnih škola i useljavanje u slobodne kraljevske gradove, osobito u one koji su im dotad to branili. Istovremeno je od Ugarskog sabora zatražena potpuna emancipacija i ukidanje tolerancijske takse. Iako se o emancipaciji počelo raspravljati, jedino što je u

tim raspravama postignuto jest to da im je proširen krug zanimanja (1843.) te se ukinula tolerancijska taksa (1846.). Ugarski Židovi su se otkupili u iznosu od 1.200.000 forinti (Židovi iz Požeške županije platili su 1.085,20 forinti, iz Srijemske 719,35 forinti, a iz Virovitičke u kojoj ih je bilo i najviše, 5.205,45 forinti).

Tijekom revolucije u Habsburškoj Monarhiji, 1848./1849. položaj Židova u Hrvatskoj i Slavoniji nije se bitno promijenio, ali stav prema njima jest jer su se reakcije hrvatske javnosti oblikovale pod utjecajem mađarske revolucije kojoj se pridružilo mnogo Židova. Tek neznatan broj Židova u Zagrebu i sjeverozapadnoj Hrvatskoj priključio se hrvatskim revolucionarnim gibanjima, što se ne može reći za slavonske Židove koji su simpatizirali mađarsku revoluciju. Takav stav slavonskih Židova uzrokovao je osude pojedinaca i nekih glasila u Hrvatskoj te su u pojedinim slavonskim gradovima izbili protužidovski neredi (Požega, Daruvar, Vera, Trpinja), a negdje su županijske ili gradske institucije uputile „zahtijevanja” u Hrvatski sabor u kojima su, između ostalog, tražile i protjerivanje Židova (Požega, Ruma, Irig, Ilok, Petrovaradin, Virovitica) ili zabranu obavljanja nekih zanimanja i obrta (Pakrac, Daruvar, Kutina, Vukovar, Osijek, Virovitica). Budući da su se Židovi našli pod zaštitom bana Josipa Jelačića, spriječeni su u Hrvatskoj tijekom revolucije veći neredi, „zahtijevanja” o protjerivanju su odbijena, no položaj Židova nije promijenjen. *Oktroiranim ustavom* iz 1849. Židovi cijele Carevine proglašeni su jednakima s kršćanima u svim građanskim pravima, dok *Silvestarski patent* iz 1850. nije potvrdio prijašnje odluke niti ih provodio. Istodobno dok su se provodile restriktivne mjere iz bečkog središta, koje su bile usmjerene prema centralizaciji države, pokrenute su i najveće promijene vezane uz politički i sudbeni sustav (1852. uveden je u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji *Opći austrijski građanski zakonik*). Položaj Židova u Carevini nije se pravno uvelike promijenio, premda je državna politika nastojala ukinuti zabrane koje su donesene u prethodnim razdobljima.

Pedesetih godina uslijedio je i veći val useljavanja Židova u civilnu Hrvatsku i Slavoniju. Najbolji primjer za to pruža nam prvi opći popis stanovništva iz 1850./1851. prema kojem je u zemlji nastanjen 3841 Židov. U Osječkoj županiji (sada teritorijalno izmijenjenoj jer se proširila s vukovarskim kotarom) živjelo je 1358 Židova (u Virovitici 272, u Osijeku 476, u Đakovu 313 i u Vukovaru 297), a u Požeškoj 458 (Pakrac 155, Požega 330).³ Vidljiv porast zabilježio je i popis proveden nekoliko godina poslije (1857.). Prema tom popisu u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji već je 5132 Židova, od kojih je više od 60 posto naseljeno u slavonskim županijama. Najveći broj Židova (1784) živi u

³ *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 16.-21. siječnja 1852.

Osječkoj županiji, i to u kotaru Vukovar (402), Đakovo (298), Našice (253), Valpovo (106), Miholjac (96), Osijek – grad (459) i u osječkoj okolici (169). U Požeškoj županiji nastanjeno je 837 Židova, a više ih je po selima negoli u gradu. Najbrojniji su bili u kotaru Požegi (229) i Virovitici (200), zatim u Daruvaru (102), Kutjevu (91), Slatini (88), Pakracu (37). U gradu Požegi bilo je 59 Židova. U Slavonskoj vojnoj krajini Židovi su popisani na teritoriju Gradiške pukovnije (3) i u vojnim komunitetima: Brodu na Savi (2), Petrovaradinu (5) i Zemunu (250). Ilok i Ruma popisani su u Srpskoj Vojvodini, s time da ih je u Iloku 226, a u Rumi 141.⁴

Naglim povećanjem broja Židova u Monarhiji uslijedili su i potezi prema službenom odobrenju emancipacije. Tijekom 1860. za Židove Monarhije izdane su tri važne carske naredbe kojima se osposobljavaju da mogu biti svjedocima pri oporukama kršćana, dopušta im se naseljavanje u rudarska mjesta te im se dodjeljuje pravna sposobnost da mogu stjecati vlasništvo nepokretnih dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemlje ako je sami obrađuju. Ubrzo je uslijedila i ravnopravnost, prvo u Austriji i Ugarskoj (1867.), a nakon toga i u Hrvatskoj (1873.). Sve su to bili poticaji da od šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća sve više istaknutih slavonskih Židova sudjeluje u kulturnom, političkom (Osijek, Vukovar, Ilok) i privrednom životu Slavonije. Od 1860. sudjeluju u radu gradskih vijeća i županijskih skupština, utemeljitelji su brojnih slavonskih društava i promicatelji modernizacije. Sva ova liberalizacija i emancipacija omogućila je novo useljavanje židovskog stanovništva, osobito u Slavoniju, u kojoj je živjelo najviše Židova u usporedbi s drugim županijama. Broj se Židova u slavonskim županijama od 1857. do 1910. gotovo utrostručio. Za Slavoniju je karakteristično usporedno povećanje broja Židova i u nekadašnjoj civilnoj Slavoniji i u područjima nekadašnje Vojne krajine te istodobno povećanje njihova broja u mjestima gdje su ranije živjeli i u gradovima (vidi tablicu 1. i tablicu 2.).

Tablica 1. *Broj Židova po županijama u Hrvatskoj i Slavoniji od 1880. do 1910.*

ŽUPANIJE	1880.	1890.	1900.	1910.
LIKA – KRBAVA	10	7	7	12
MODRUŠKO-RIJEČKA	89	258	335	382
ZAGREBAČKA	2400	3264	4659	5680

⁴ *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, Wien, 1859., 172.-177.

VARAŽDINSKA	1420	1585	1616	1341
BJELOVARSKO- KRIŽEVAČKA	1463	1995	2271	2406
POŽEŠKA	1337	1928	2390	2432
VIROVITIČKA	3721	4465	5044	5199
SRIJEMSKA	3048	3759	3896	3779
UKUPNO HRVATSKA I SLAVONIJA	13 488	17 261	20 032	21 231

Izvor: Milovan ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883., *Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889., *Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb, 1892.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., Zagreb, 1913.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914.

Tablica 2. *Broj Židova u gradovima i većim mjestima Slavonije od 1880. do 1910.*

GRADOVI	1880.	1890.	1900.	1910.
Brod na Savi	263	287	387	558
Cernik – Nova Gradiška	106	49+82	56+143	30+204
Dalj	76	83	72	41
Daruvar	259	193	202	237
Donji Miholjac	64	54	88	92
Đakovo	332	335	332	396
Erdevik	53	53	55	48
Ilok	105	171	174	213
S. Mitrovica	110	116	183	219
Našice	172	139	209	237
Orahovica	100	71	76	75
Osijek	1493	1585	2070	2340
Pakrac	101	171	187	181
Požega	156	224	327	327
Valpovo	75	79	86	74
Vinkovci	289	366	512	607
Virovitica	225	265	228	229
Vukovar	543	640	513	493
Zemun	589	662	648	681

Izvor: Milovan Zoričić, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883., *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*, Zagreb, 1889., *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb, 1892.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., Zagreb, 1913.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914.

Zakonom o društvima iz 1852. regulirano je osnivanje židovskih općina u Monarhiji, pa se tako od 50-ih godina 19. st. u Slavoniji utemeljuju općine. Do Drugoga svjetskog rata u cijeloj Slavoniji i Srijemu utemeljene su židovske općine u Cerniku – Nova Gradiška (oko 1852.), Dalju (1862. ili 1864.), Daruvaru (oko 1860.), Donjem Miholjcu (1863.), Đakovu (1852. ili 1856.), Erdeviku (nakon 1873., vjerojatno 1885.), Iloku (dvije općine 1852.: ašekanska i ortodoksna), Mitrovici (oko 1870., a pravila odobrena tek 1896.), Našicama (1853.?, odobrenje oko 1881.), Orahovici (1891.?), Osijeku (dvije općine, jedna u Donjem 1862., druga u Gornjem gradu 1849.), Pakracu (oko 1870.), Požegi (oko 1820., službeno potvrđena nakon 1848.), Rumi (1877.?), Brodu na Savi (1873.), Valpovu (1862./1863.), Vinkovcima (1873./1874.), Virovitici (1832. ili 1852.), Zemunu (1746., dvije općine aškenaska i ortodoksna) i Vukovaru (1832. ili 1837. tri općine: aškenska, sefardska i ortodoksna). Stalno povećanje broja Židova uvjetovalo je i organiziranje židovske zajednice s pratećim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama te gradnju sinagoge. Od sredine 50-ih godina 19. stoljeća počinju se graditi sinagoge i voditi matične knjige (od 1852.). Prve samostalne sinagoge kao građevine-kuće grade se u Iloku (sefardska i aškenska 1855.) i Đakovu (oko 1856.). Šezdesetih i sedamdesetih godina izgrađene su pojedine sinagoge koje predstavljaju najoriginalnije arhitektonske izvedbe hrvatskog historicizma. Tada se grade sinagoge u Donjem Miholjcu (1864.), Osijeku (gornjogradska 1869., donjogradska 1901. – 1903.), Virovitici (1860. – 1863.), Zemunu (1863., a sefardska 1871.), Daruvaru (1860.), Pakracu (1875.), Đakovu (1863. – 1880.), Brodu na Savi (prva 1873., druga 1895./96. – 1899.), Vukovaru (1889.), Požegi (1885.), Valpovu (1898.), Našicama (1893. – 1898.), Novoj Gradiški (1898.), Orahovici (1911.) i Kutini (1914.). Najkasnije su sagrađene one u krajiškim gradovima: Vinkovcima (1922./23.) i Novoj Gradiški (1923. – 1925.). Nekoliko židovskih sinagoga postojalo je, osim u gradovima, i u slavonskim selima i poluurbanim naseljima: Srijemskim Čakovcima, Dalju, Kneževim Vinogradima, Čepinu, Alagincima i Cerniku. Uz kupovinu zemljišta za groblje osnivaju se *Hevre Kadiše*: Osijek (1852.), Virovitica (1855.), Đakovo

(1860.), Vinkovci (1870.), Požega (1904.), Brod na Savi (1868.?)... Židovi su između ostalog sa sugrađanima bili utemeljitelji i brojnih lokalnih društava (pjevačkih, kulturnih, sportskih, vatrogasnih), ali i židovskih udruženja kao što su dobrotvorna i gospojinska društva: *Izraelitsko dobrotvorno gospojinsko društvo* u Osijeku (1858.), *Izraelisko gospojinsko društvo u Vukovaru* (1861.), *Đakovačko izraelitičko društvo* (osnovano prije 1867.), *Židovsko gospojinsko dobrotvorno društvo* u Vinkovcima (1915.), *Izraelitičko gospojinsko društvo* u Brodu na Savi (1892.), *Židovsko gospojinsko društvo Sulamith* u Daruvaru (1912.), *Izraelitičko gospojinsko humanitarno društvo* u Pakracu (1898.), *Židovska knjižnica* u Pakracu (1910.), *Društvo Talmud* u Iloku...

Pokreću se konfesionalne škole: u Osijeku (1851./1852. pravilo javnosti dobila 1856.), Vukovaru (1851.), Cerniku (1862.), Daruvaru (1872.)... Iako su početkom pedesetih godina u Hrvatskoj i Slavoniji postojale samo tri židovske škole, od 1862. ih je osam, 1877. jedanaest, a nakon uvođenja školskog zakona i napuštanja načela konfesionalne pučke škole, škole iz godine u godinu prestaju s radom, da bi ih 1884./1885. bilo samo šest. Nakon toga židovska djeca sve više prelaze u redovne škole, a na vjersko obrazovanje odlaze u židovske općine ili imaju vjeronauk u sklopu redovne škole. U Slavoniji su do početka Drugoga svjetskog rata vjerske škole bile još samo u Iloku, Vukovaru i Vinkovcima.

Do početka Drugoga svjetskog rata u Slavoniji posebno su se istaknuli neki vrlo ugledni rabini. Prvi među njima osječki je rabin dr. Samuel Spitzer (rabin 1856. do 1897.) koji je službovao 40 godina. Njega je naslijedio Armand Kaminka (1897. – 1900.) iz Praga, kasniji poznati cionistički prvak. Godine 1901. u Osijek je iz Szekszárda došao nadrabin dr. Simon Ungar (1901. – 1942.). U Vukovaru je djelovao David Löwy (1850. – 1891.) i Julije Diamant (1893. – 1932.), u Brodu na Savi Saul Stern (1892.-1918.), u Đakovu Herman Sömmmer (1860. – 1896.) i cionistički prvak Marko Ehrenpreis (1896. – 1900.). U Zemunu su djelovali Jehuda Haj Alkalaj i Hinko Urbah (1909. – 1928.), u Požegi Mojsije Schwarz (1879. – 1903.) i Mojsije Margel (1903. – 1919.)... Uz rabine zapažena je i djelatnost predsjednika općina, koji su svojim radom unaprijedili ne samo odnose Židova s lokalnim stanovništvom već i sa službenim vlastima. Jedan od najpoznatijih i najutjecajnijih bio je osječki predsjednik općine Hugo Spitzer (1858. – 1936.).

Tablica 3. Prve vijesti o Židovima u Slavoniji i Srijemu, godine osnivanja židovskih općina, izgradnje sinagoga

Grad	Prvi Židov – vijesti	Odobrena općina	hram/sinagoga	groblje
Cernik – Nova Gradiška	1803.	Oko 1852.	Prva nakon 1873., 1898., pa 1923. – 1925.	Kraj 18. st.
Dalj	I. pol. 19. st.	1862.	Nema	Sred. 19. st.
Daruvar	1784.	1860.	1860.	1860.
Donji Miholjac	1850.?	1863.	1864.	1860.
Đakovo	U gradu 1848.	1852. ili 1856.	1863. – 1880.	1879.
Erdevik	Nakon 1873.	Nakon 1873.	nepoznato	Nakon 1873.
Ilok, sefardi	I. pol. 19. st.	1852.	1855.	1855.
Ilok, aškenazi	I. pol. 19. st.	1852.	1870.	1870.
S. Mitrovica	1780.	1870.	1904.	1874.
Našice	1774.	1864.?	1893. – 1898.	1820.
Orahovica	1779.	1852.	1911.	Sred. 19. st.
Osijek (D. g.)	Kraj 17. st.	1862.	1901. – 1903.	1852.
Osijek (G. g.)	Kraj 17. st.	1849.	1869.	1852.
Pakrac	1790.	Oko 1870.	1875.	1860.
Požega	1815.	Oko 1820. (Alaginci)	1885.	Poč. 19. st.
Ruma	1737., 1831.	Sred. 19. st. (1877.)	1879., 1935.	Sred. 19. st.
Slavonski Brod	1827.	Poslije 1873.	Prva 1873.; druga 1896.	1880.
Valpovo	1780. – 1790.	1862./1863.	1898.	Sred. 19. st.
Vinkovci	Iza 1781., 1857.	1873./1874.	Prva 1880., 1922./23.	Oko 1870.
Virovitica	Oko 1790.	Oko 1832., pa 1852.	1860. – 1863.	Poč. 19. st.
Vukovar	1719.	Oko 1832. ili 1837.	Prva 1845., druga 1889.	I. pol. 19. st.
Zemun, ortodoksna	Početak 18 st. (1726.)	1746. – 1747.	Prva 1755., pa 1867.	1740.
Zemun, ref.	-	-	1863.	1740.

Židovi su nedvojbeno imali velikog utjecaja na razvoj gospodarstva u Slavoniji, osobito nakon 1840. godine. U početku su bili pokućarci, sitni trgovci, gostioničari i obrtnici, a *Patent* (krajem 18. i početkom 19. stoljeća) im je omogućio i unosnije poslove i sudjelovanje u poduzetničkim pothvatima i pokretanje manufakturna: staklana u Pakracu (1794.), staklana u Našičkoj

Breznici (1807.); staklana u Ivanovom Polju, staklana Mirin Dol (oko 1825.). Uz trgovačku djelatnost, početkom 19. stoljeća u Slavoniji pojavljuju se i Židovi pepeljari, zatim zakupnici prava vlastelina, odnosno manjih kraljevskih prava poput korištenja vodenica, gostionica, mesnica te naplate mlatarine, mostarine, zatim liječnici i ranarnici. Od sredine 19. stoljeća počinju se stvarati i prve „dinastije” bogatih židovskih trgovaca i poduzetnika u Slavoniji. Slavonški Židovi uključeni su i u stvaranje „Slavonske trgovačke i obrtničke komore u Osijeku” (1853.). Uvođenjem *Obrtnog zakona* 1859./1860. proglašena je sloboda obrta te su njime ukinute sve zakonske prepreke koje su onemogućavale Židovima da privreduju kao i ostali stanovnici. Patent iz 1860. koji je omogućio posjedovanje nekretnina promijenio je i njihov odnos prema ulaganjima te su počeli graditi tvornice u Slavoniji. Šezdesetih godina, nakon pada svih ekonomskih ograničenja i postupne emancipacije uslijed tolerantnog odnosa bana Josipa Šokčevića, nastaje jedna nova skupina privrednog građanstva kojoj pripadaju židovski veletrgovci, obrtnici, bankari, industrijalci, direktori, građevinski poduzetnici koji sudjeluju u modernizaciji Slavonije. Sudjeluju u pokretanju bankarstva, tvornica, većih pogona, svoje proizvode izlažu na gospodarskim izložbama u zemlji i inozemstvu. Kao privrednici najviše su zapaženi u Osijeku gdje su osnivači *Prve osječke štedionice* (1867.), zatim staklane (1862.), paromlina, no njihova gospodarska uloga utjecajna je i u ostalim slavonskim gradovima: Zemunu, Požegi, Đakovu, Našicama, Vukovaru, Iloku, Vinkovcima, Brodu, Rumi, Novoj Gradiški gdje pokreću industriju, banke, poduzeća i trgovine.

Usporedno s postupnom integracijom u društvo, kulturni i društveni život, slavonske židovske zajednice krajem 19. i početkom 20. stoljeća prate razna previranja, od već ranije spomenutog sukoba između ortodoksnih vjernika i umjerenih do aktivnog uključivanja u hrvatsku zajednicu u kojoj žive te asimilacije, cionizma, ali i antisemitizma. Cionistički pokret oblikovao se tijekom 80-ih godina 19. stoljeća u Europi prije svega među Židovima istočne Europe, no njegove su ideje stigle u Slavoniju neposredno nakon Prvoga cionističkog kongresa, koji je održan u Baselu 1897. godine (na kongresu su bili nazočni đakovački rabin Marko Ehrenpreis i žena i osječki rabin Armand Kaminka), odnosno nakon što su se slavonski Židovi vratili sa studija iz Beča. U Beču su 1902. židovski studenti iz južnoslavenskih krajeva osnovali udruženje *Bar Gioru* koje je nastojalo propagirati cionističke ideje u Hrvatskoj i u Slavoniji pa se u tu svrhu već 1904. organizira prvi cionistički kongres omladinaca u Osijeku. Do početka Prvoga svjetskog rata Osijek je postao središtem cionističkog pokreta, a pod utjecajem Huga Spitzera u njemu je ponovno održan i cionistički kongres 1906. godine. Sljedeći cionistički kongres održan

je 1908. u Zemunu, a 1909. u Brodu na Savi, gdje je osnovano *Zemaljsko udruženje Cijonista južnoslavenskih krajeva* koje je povezivalo Židove cioniste iz Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine, Vojvodine i Srbije. Pod utjecajem cionističkog pokreta osnivaju se cionistička društva po Slavoniji. Među prvima je pokret u Vinkovcima pod imenom „Zion” (1904.) i u Osijeku „Theodor Herzl” (1906.). Do početka Prvoga svjetskog rata osnovana su cionistička udruženja: *Židovsko djevojačko društvo Morija* u Đakovu, *Jehuda Halevi* u Brodu na Savi, *Cionistička organizacija vukovarske omladine* u Vukovaru, *Literarno društvo Zerubabel* u Virovitici te *Židovska čitaonica* u Zemunu i *Židovski literarni klub* u Požegi... Sve aktivnosti židovskih općina prekinute su izbijanjem Prvoga svjetskog rata (1914. – 1918.). Na početku izbijanja rata austrougarski Židovi, pa tako i slavonski, bili su patriotski usmjereni i dijelili su opći nacionalni zanos u mobilizaciji sa svim pripadnicima Monarhije očekujući da će to biti kratkotrajni rat (mobilizirano je u Monarhiji 350 000 Židova), međutim, krajem rata njihov je zanos splasnuo, osobito nakon što su se kao zajednica podijelili među novostvorenim državama. Židovska zajednica u Slavoniji sudjelovala je u austrougarskoj vojsci te su neki od njih zauzeli istaknute vojne položaje. Mnogo ih je stradalo, nestalo ili bilo ranjeno, ali zbog nedovoljne istraženosti još uvijek ne možemo govoriti o broju stradalih Židova. Završetkom rata kao i svi građani Hrvatske našli su se u problemima zbog nove političke situacije koja je uzrokovana stvaranjem nove države. Djelu Židova prijetio je izgon (zbog neposjedovanja hrvatskog/ugarskog državljanstva/zavičajnosti), a nerijetko su bili i meta antisemitskih ispada, posebice *zelenog kadra*.

Između dva svjetska rata (1918. – 1941.)

Nakon Prvoga svjetskog rata dogodile su velike promjene u političkom, administrativnom, ekonomskom i društvenom razvoju Hrvatske. Izmijenjene su državne i unutarnje granice. Zemlja je podijeljena prvo na „oblasti”, potom na banovine. Dio židovskih zajednica u istočnom dijelu Srijema (Ilok, Šid, Zemun, Mitrovica...) potpao je pod Srbiju (odnosno Dunavsku banovinu). Na tom području ponovno su počele migracije stanovništva, odlaze Nijemci, Židovi, Česi i Mađari, posebno oni koji su radili u administraciji i željeznici, a doseljavaju se Srbi, Crnogorci... U prvom popisu koji je proveden nakon Prvoga svjetskog rata 1921. bilo je 20 562 Židova u Hrvatskoj, a popis iz 1931. bilježi blago povećanje. Prema tom popisu, u Hrvatskoj je živjelo 21 505 Židova od kojih 6885 živi u Slavoniji. Broj Židova se smanjio u goto-

vo svim općinama Slavonije, a u nekim mjestima potpuno nestaju. Broj im se smanjuje ne samo u seoskim naseljima, već i u gradovima i trgovištima. Uglavnom migriraju dalje unutar Hrvatske u gradove s bržim ekonomskim razvojem (osobito u Zagreb) ili se iseljavaju u europske zemlje te u Ameriku.

Tablica 4. *Broj Židova u kotarevima u Slavoniji i Srijemu u popisima 1921. i 1931. godine*

Kotar/grad	1921. Kotar	1921. grad	1931. Kotar	1931. grad
Brod na Savi	45	648	37	462
Cernik – Nova Gradiška	285	200	44	207
Dalj (kotar Osijek)	Kotar Osijek	17	Kotar Osijek	10
Daruvar	280	192	215	135
Donji Miholjac	155	99	173	119
Đakovo	450	390	329	253
Erdevik (kotar Ilok)	Kotar Ilok	24	Kotar Ilok	27
Ilok	306	206	397	292
Našice	339	220	314	161
Osijek	68	2731	71	2445
Pakrac	286	171	191	108
Požega	63	340	59	248
Šid	-	60	-	59
Valpovo	207	150	175	33
Vinkovci	77	748	85	647
Virovitica	132	278	109	233
Vukovar	30	456	30	306

Izvor: Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj, židovske zajednice*, I., Zagreb, 2004., 89.-99.; Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2010., 40.-45. ; Interna publikacija „*Stanovništvo predratne Jugoslavije po vjeroispovesti i materinjem jeziku, popis 31.3.1931.*”, serija II, sveska 3. iz 1945.,

Nakon stvaranja Kraljevine SHS, a zatim Kraljevine Jugoslavije, sve se židovske općine 1919. godine ujedinjuju u *Savez jevrejskih verispovednih opština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (kasnije Jugoslavije) čije je sjedište bilo u Beogradu (legaliziran je 1921. od strane Ministarstva vera). Budući da su Židovi u južnoslavenskim zemljama bili u različitim pravnim statusima, donesen je 1929. i *Zakon o verskoj zajednici Jevreja* koji je ujednačio njihov položaj.

U židovskim zajednicama Hrvatske, time i Slavonije, nastaju promjene u načinu života. U većini židovskih zajednica u međuratnom razdoblju prevladala je reformska struja, a neki su se asimilirali u društvo. Cionistički pokret koji se počeo razvijati krajem 19. stoljeća, nakon završetka Prvoga svjetska rata zahvatio je sve slavonske Židove, a nove generacije Židova počele su čak pripremati grupe za odlazak u Palestinu. Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća cionisti su dobili većinu na izborima za općinska rukovodstva i dominirali su u većini općina. Židovi i nadalje sudjeluju u gospodarskom razvoju zemlje. Kao i u prethodnom razdoblju, slavonski Židovi sudjeluju u svim društvenim aktivnostima, uključeni su u rad lokalnih društava, ali i svojih konfesionalnih. Gotovo sve veće slavonske židovske zajednice imale su između dva rata socijalno-humanitarna, vjerska, kulturno-umjetnička, prosvjetiteljska, omladinska, cionistička ili sportska društva. Možemo reći da su židovske zajednice u međuratnom razdoblju imale iznimno bogat kulturni i društveni život. Osnivaju se nova židovska društva, među njima prednjače ona cionističke orijentacije: u Vukovaru *Židovsko djevojačko društvo Morija i Židovski omladinski ferijalni klub*; u Slavonskom Brodu *Cionističko društvo Max Nordau, Kadima i Udruženje cionističkih žena WIZO*; u Požegi *Mjesna cionistička organizacija, Cionističko omladinsko udruženje „Hagibor” i Ženski ogranak cionističke organizacije WIZO*; u Daruvaru *Židovsko omladinsko društvo*, u Đakovu *Omladinsko židovsko kulturno i sportsko društvo i Udruženje cionističkih žena WIZO*, u Iloku *Mjesna cionistička organizacija i Omladinsko društvo „Hevrat Bahurim”*, u Osijeku *Omladinsko udruženje Kaveret - Pčelinjak, Klub židovskih žena, Ferijalna kolonija, Ferijalni klub akademičara i abiturijenata, Židovsko gombalačko i sportsko društvo Makabi, Omladinska grupa „Ahava”*, u Pakracu *Židovsko omladinsko društvo „Libanonija”*, u Rumi *Jevrejsko omladinsko udruženje „Theodor Herzl”*, u Srijemskoj Mitrovici *Židovsko omladinsko kolo, Omladinsko cionističko društvo*, u Vinkovcima *Djevojačko društvo Morija, Mjesna cionistička organizacija, Omladinsko i sportsko društvo „Heruth”, Židovska omladinska čitaonica i Jevrejsko omladinsko udruženje – Ahdut Hacofim*, u Zemunu *Sportsko udruženje židovske omladine Hakoah i Židovska omladina...* Uz društva javlja se i publicistika te se izdaju židovski časopisi. U Osijeku *Jevrejski vjesnik* (1934.) i *Pokret* (1932. – 1935.), a u Brodu na Savi *Vjesnik Saveza židovskih omladinskih udruženja* (1924. – 1931.). Poduzeti su i određeni koraci ka popularizaciji židovske povijesti unutar židovskih institucija, te je *Savez rabina Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca* od 1925. godine počeo godišnje izdavati *Jevrejski almanah* (1925. – 1930.).

Tablica 5. Brojevi članova židovskih općina u Slavoniji i Srijemu od 1935. do 1940./41.

Općine	1935.	1937.	1939.	1940./41.
Brod na Savi	420	425	417	423
Nova Gradiška	199	199	212	198
Daruvar	189	189	169	169
Donji Miholjac	220	220	173	173
Đakovo	244	222	199	197
Erdevik	21	37	-	-
Ilok	199 aškenaza 182 ortodoksnih	-	160 aškenaza 150 ortodoksnih	-
S. Mitrovica	134	129	116	100
Našice	218	205	229	229
Orahovica	37	35	-	-
Osijek	3000 Gornji g. 220 Donji g.	3000 Gornji g. 201 Donji g.	2332 Gornji g. 184 Donji g.	2400 Gornji g. 184 Donji g.
Pakrac	144	140	107	99
Ruma	198	239	250	249
Požega	209	230	169	123
Valpovo	144	140	140	140
Vinkovci	634	618	579	630
Virovitica	152	160	195	203
Vukovar	295	289	213	213
Zemun	439 aškenaza 92 sefarda	504 aškenaza 84 sefarda	352 aškenaza 96 sefarda	354 aškenaza 115 sefarda

Izvor: *Jevrejski narodni kalendar*, 1935.-36., Beograd – Zagreb, 1936.; 185.-188.; 1937.-38.; Beograd – Zagreb, 1938., 157.-159.; 1938.-39., Beograd – Zagreb, 1939., 149.-152.; 1939.-40., Beograd – Zagreb, 154.-157.; 1940.-41., Beograd – Zagreb, 185.-187.

Židovi u Slavoniji nakon Drugoga svjetskog rata do danas

Drugi svjetski rat prekinuo je život slavonskih židovskih zajednica, a najveći je dio židovskih općina u Slavoniji u holokaustu nestao. Početkom 1941. godine u Jugoslaviji je bilo oko 75 000 Židova (od čega oko 4000 izbjeglica iz raznih europskih zemalja koje je rat tu zatekao), a preživjelo je samo 15 000, od kojih se u zemlju vratilo oko 13 000. U Hrvatskoj je prije rata bilo oko 25 500 Židova, a u ratu je stradalo oko 80 %. Većina je židovskih općina prestala s radom, a njihove sinagoge srušene su tijekom i nakon rata

(Vinkovci, srušena 1941./1942.; Ilok, srušena 1948./1949.; Osijek, devastirana 1941., srušena 1950.; Đakovo, srušena 1943., Požega, srušena 1941.; Vukovar, srušena 1958.; Slavonski Brod, srušena 1945.?, Našice, srušena 1942.; Orhonica, srušena 1943./1944.). U slavonskim selima i mjestima Židovi gotovo da su nestali, a ono malo Židova što ih je preživjelo preselilo se unutar Hrvatske ili iselilo u inozemstvo, a nakon 1947. i u Izrael.

U novoj Jugoslaviji postupno su se organizirale židovske općine (Osijek...) i obnovljen je rad *Saveza Jevrejskih veroispovednih (ovo je kasnije izbačeno) opština Jugoslavije* koji je djelovao do devedesetih godina 20. stoljeća, da bi raspadom Jugoslavije nastala nova institucija *Koordinacija židovskih općina u Republici Hrvatskoj* koja povezuje sve židovske općine u Hrvatskoj. Isto tako, pedesetih godina 20. stoljeća (1948.) u Beogradu je kao središnja institucija osnovan *Jevrejski istorijski muzej* s ciljem očuvanja tragova židovske povijesti i egzistencije na području Jugoslavije. *Muzej* danas osim muzejskih zbirki, posjeduje i značajan arhiv s prikupljenom građom iz svih židovskih zajednica s područja bivše Jugoslavije, pa tako i građu iz slavonskih židovskih zajednica.

U popisima nakon Drugoga svjetskog rata Židovi su popisivani prema narodnosti (nacionalnosti), a samo je u popisima stanovništva 1953. i 1991. postojala mogućnost izjašnjavanja i prema vjeroispovijesti. Prema poslijeratnim je popisima u Hrvatskoj broj Židova varirao, pa je 1953. bilo 413 Židova po narodnosti, odnosno 1011 po vjeri, 1961. 406 po narodnosti, 1981. 316 po narodnosti, u popisu 1991. bilo je 600 po narodnosti odnosno 633 po vjeroispovijesti, a u popisu 2001. 576 po narodnosti i 495 po vjeri. U zadnjem popisu iz 2011. popisano je 536 Židova po vjeri i 509 po narodnosti. Po slavonskim županijama raspoređeni su: u Požeško-slavonskoj županiji stanuje jedan po vjeri (Pakrac) i po narodnosti; u Brodsko-posavskoj pet (Slavonski Brod) po vjeri, a 4 po narodnosti, u Osječko-baranjskoj 31 (Donji Miholjac, Osijek i Erdut) po vjeri, a 33 po narodnosti i u Vukovarsko-srijemskoj županiji 2 (Gunja i Trpinja) po vjeri i 7 po narodnosti (Vinkovci i Vukovar).

Danas postoje u Slavoniji samo tri židovske općine u Osijeku, Slavanskom Brodu i Virovitici. U ovim kratkim crtama opisana je povijest židovskih zajednica u Slavoniji preko koje saznajemo da njihov život, način ponašanja, sudjelovanje u gospodarskom i kulturnom životu dokazuju da su bili neraskidivi dio Slavonije.

Tablica 6. Broj Židova u slavonskim gradovima od 1971. do 2011. godine

Općine	1971.	1981	1991	2001	2011 ¹
Slavonski Brod	96	1	2	2	5
N. Gradiška	43	-	1	-	-
Dalj	-	-	-	-	-
Daruvar	19	4	6	6	5
D. Miholjac	6	-	1	1	1
Đakovo	13	-	-	-	-
Ilok	-	-	-	-	-
Našice	21	-	-	-	-
Orahovica	4	-	-	-	-
Osijek	83	18	19	20	29
Pakrac	2	5	1	-	1
Požega	17	1	-	-	-
Valpovo	12	1	-	-	-
Vinkovci	6	2	5	-	-
Virovitica	14	-	2	2	3
Vukovar	32	3	6	-	-

Izvor: Melita Švob, Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima), *Migracije u Hrvatskoj, regionalni pristup*, ured. Ivan Lajić, Zagreb, 1998., 171.-208.; <http://www.dzs.hr/>

¹ Analiza po vjeri

Izvori i literatura:

Izvori:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb- Zemaljska vlada-Odjel za bogoštovlje i nastavu (BINZV), (80.), kutija 30/1892.

Carско-kraljevske službene Narodne novine, br. 16.-21. siječnja 1852.

Jevrejski narodni kalendar, 1935.-36., Beograd – Zagreb, 1936.; 185.-188.; 1937.-38.; Beograd – Zagreb, 1938., 157.-159.; 1938.-39., Beograd – Zagreb, 1939., 149.-152.; 1939.-40., Beograd – Zagreb, 154.-157.; 1940.-41., Beograd – Zagreb, 1941., 185.-187.

Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije – Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb, 1892.;

Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta, Zagreb, 1889.,

Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1914.

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I., 1905., Zagreb, 1913.

Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857., Wien, 1859., 172.-177.

ZORIČIĆ Milovan, *Popis Žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883.

<http://www.dzs.hr/>

Literatura:

Antisemitizam, Holokaust, antifašizam, Zbornik radova, ured. Ognjen Kraus, Zagreb, 1996.

BRDARIĆ Zvonimir, *Židovi u Našicama*, Našice, 1996.

BUDAJ Alen, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007.

ČURŽIK Vilim, *Židovi na području Valpovštine, Valpovački godišnjak*, br. 9., Valpovo, lipanj, 2004., 70.-80.

ĆELAP Lazar, Jevreji u Zemunu za vrijeme Vojne granice, *Jevrejski almanah*, 1957.-1958, Beograd, 1958.

DEŽELIĆ Gjuro Stjepan, Židovi u Hrvatskoj, *Dragoljub ili Upisnik kalendar*, Zagreb, 1905.

DIAMANT Gyula/Julije, *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig*, Budapest, 1912.

DOBROVŠAK Ljiljana, Broj Židova u Hrvatskoj prema popisu 1857., *Historijski zbornik*, br.1./2010, Zagreb, 2010., 117.-133.

DOBROVŠAK Ljiljana, Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, br.9., Đakovo, 2009., 173.-200.

DOBROVŠAK Ljiljana, Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske monarhije u Brodu na Savi 1909. godine – prilog poznavanju početaka cionističkog pokreta u Slavoniji, *Scrinia Slavonica-Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje*, sv.6., Slavonski Brod, 2006., 234.-266.

DOBROVŠAK Ljiljana, Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 37., br.2., Zagreb, 2005., 479.-495.

DOBROVŠAK Ljiljana, Židovi u Našicama do Holokausta, *Židovi u Našičkom kraju, Zbornik radova*, Našice, 2001., 7.-23.

DOBROVŠAK Ljiljana, Židovi u Vukovaru i okolici, *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Zbornici, knjiga 33., ured. Dražen Živić i Ivana Žebec, Zagreb – Vukovar, 2007., 213.-245.

DOBROVŠAK Ljiljana, Židovi u Vukovaru, *Hrvatska revija – časopis Matice Hrvatske*, br.4., 2007., 75.-79.

DOBROVŠAK Ljiljana, Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću, *Radovi – zavod za hrvatsku povijest*, vol.37., Zagreb, 2005.

DOBROVŠAK Ljiljana, Put do sinagoge, *Slavonija, Baranja i Srijem*, katalog izložbe, Zagreb, 2009., 417.-423.

DOBROVŠAK Ljiljana, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783. – 1873.)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2007.

DOBROVŠAK Ljiljana, Židovi i Nijemci u Srijemu do 1918. godine, *Identitet Srijema u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik radova, Nijemci, 2012., 40.-68.

DOBROVŠAK Ljiljana, Židovi u hrvatskim zemljama 1848./1849, *Radovi zavoda HP*, 30, Zagreb, 1997.

DOBROVŠAK Ljiljana, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek, 2013.

DRAŽIĆ Jovanka, *Jevreji u Mitrovici*, Sremska Mitrovica, 1998.

DRAŽIĆ Jovanka, Jevrejsko groblje u Šidu, *Zbornik Muzeja Srema*, 4., Sremska Mitrovica, 2000., 183.-198.

FISCHER L., Statistika Jevrejstva Kraljevine S.H.S., *Jevrejski almanah za godinu 1927. – 1928.*, Vršac, 1927., 199.-216.

FREIDENREICH PASS Harriet, *The Jews of Yugoslavia, A quest for Community*, Philadelphia, 1979.

Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj i Zagrebu, Zbornik radova, Zagreb, 1998.

FOGEL Danilo, *Jevrejska zajednica u Zemunu, Hronika (1739.-1945.)*, Zemun, 2002.

GAVRILOVIĆ Slavko, Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj Vojnoj Granici (XVIII-XIX vek), *Istraživanja*, VII., Novi Sad, 1979., 467.-506.

GAVRILOVIĆ Slavko, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovini XIX. veka*, knjiga 14., SANU, Beograd., 1989.

GEIGER Vladimir, Osnivanje i pravila židovskih društava u Đakovu, *Zbornik muzeja Đakovštine*, 6., Đakovo, 2003.

GROSS Mirjana / SZABO Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992.

GROSS Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske – Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. – 1860.*, Globus, Zagreb, 1985.

GROSS Mirjana, Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, *Gordogan*, 23.-24., siječanj-travanj, Zagreb, 1987.

IVANKOVIĆ Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944. – 1952.)*, kraj ili novi početak, Beograd, 2009.

Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919. – 1941., Beograd, 1995.

KARAČ Zlatko, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, 2000.

KARAČ Zlatko, Bilješke o vinkovačkoj sinagogi – memento o nestalom spomeniku, *Godišnjak ogranka Matice Hrvatske u Vinkovcima*, 26., (2008.), Vinkovci, 2009., 187.-199.

KLEMENČIĆ Mladen, Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918.-1992.; *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 123.-135.

KOLAR DIMITRIJEVIĆ Mira, Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927. – 1929.; *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 113.-122.

KOLJANIN Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918. – 1941.*, Beograd, 2008.

KOSIER Ljubomir, *Nacionalno-socijalna struktura Jugoslavije, II. Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd – Zagreb, 1936.

LÁSZLÓ Ernő, Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735-38 to 1910., *Hungarian-Jewish Studies*, New York, 1966.

NAJMAN Stjepan, Valpovačka sinagoga, *Valpovački godišnjak*, br. 9., Valpovo, lipanj, 2004., 81.-82.

PAVLIČEVIĆ Dragutin, Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881. *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 71.-97.

POTREBICA Filip, Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 49.-70., 51.-52.

RAPO Vesna, Židovska zajednica Cernika i Nove Gradiške, *Sedam stoljeća Cernika, Zbornik radova*, Cernik, 1994.

Spomenica Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije 1919. – 1969., Beograd, 1969.

SRŠAN Stjepan, Inkorporacija Srijema i Donje Slavonije Hrvatskoj ili uspostavljenje civilne vlasti 1745. godine, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, 12, Vinkovci, 1995., 65.-82.

SZABO Agneza, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. – 1910., *Naše teme*, 33, (7-8), Zagreb, 1989.

ŠALIĆ Tomo, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek, 2002.

ŠVOB Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice, I. i II.*, Zagreb, 2004.

ŠVOB Melita, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, Zagreb, 2010.

ŠVOB Melita, Naseljavanje Židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima), *Migracije u Hrvatskoj, regionalni pristup*, ured. Ivan Lajić, Zagreb, 1998., 171.-208.

- UZELAC SCHWENDEMANN Stribor, *Židovski Brod*, Slavonski Brod, 2011.
- UZELAC SCHWENDEMANN Stribor, *Leksikon smrti*, Slavonski Brod, 2011.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN Božena, Županijsko uređenje u posljednje fazi postojanja (1881. – 1918.), *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 99.-112.
- WEISS Željko, *Židovi Virovitice i okolice 1790. – 2011.*, Virovitica, 2011.
- Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe, Zagreb, 1988.
- Židovi u Našičkom kraju*, Zbornik radova, Našice, 2011.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE Zlata, *Stradanja i pamćenja, Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek, 2006.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE Zlata, Udio Židova u gospodarstvu Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća, *Osječki zbornik*, 28 (2007), 161.-170.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE Zlata: *Židovi u Osijeku (1918. – 1941.)*, Slavonski Brod – Osijek – Cerna 2005.
- ŽUGAJ Vjekoslav, *Židovi novogradiškoga kraja*, Zagreb, 2001.

Sažetak

U radu autorica analizira nastanak židovskih općina u Slavoniji te povijest slavonskih Židova od doseljavanja u Slavoniju s kraja 18. stoljeća pa sve do današnjih dana. Do izbijanja Drugoga svjetskog rata na prostoru Hrvatske (Slavonije i Srijema) postojalo je više od 35 židovskih općina, a danas ih je tek desetak. Najviše ih je bilo u Slavoniji i Srijemu (njih 32), gdje su se Židovi pojavili neposredno nakon oslobođenja od Osmanlija kao trgovci, da bi se počeli doseljavati na kraju 18. stoljeća. Drugi svjetski rat prekinuo je život slavonskih židovskih zajednica, a najveći dio židovskih općina u Slavoniji je u holokaustu nestao. U Slavoniji danas postoje samo tri židovske općine, u Osijeku, Slavonskom Brodu i Virovitici. U radu je u kratkim crtama opisana povijest židovskih zajednica u Slavoniji preko koje saznajemo da njihov život, način ponašanja, sudjelovanje u gospodarskom i kulturnom životu dokazuju da su bili neraskidivi dio Slavonije.

Ključne riječi: Židovi, Slavonija, Srijem, židovske općine, popisi